

УДК 323.1

Венгринюк Л. Я.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ, ХАРАКТЕРИСТИКИ, ПРОЯВИ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Стаття присвячена висвітленню сутності поняття «політика пам'яті», її основних характеристик та проявів. У статті проаналізована мета створення та основні напрями діяльності Українського інституту національної пам'яті, проілюстровано реалізацію політики пам'яті на регіональному рівні крізь призму маркування місцевого простору.

Ключові слова: політика пам'яті, історична пам'ять, інститут національної пам'яті, місця пам'яті.

Венгринюк Л. Я. Политика памяти в современной Украине: понятие, характеристики, проявления на региональном уровне.

Статья посвящена освещению сущности понятия «политика памяти», ее основных характеристик и проявлений. В статье проанализирована цель создания и основные направления деятельности Украинского института национальной памяти, проиллюстрировано реализацию политики памяти на региональном уровне сквозь призму маркировки местного пространства.

Ключевые слова: политика памяти, историческая память, институт национальной памяти, места памяти.

Vengryniyuk L. Y. The politics of memory in contemporary Ukraine: the concept, characteristics, manifestations at the regional level.

The article deals with the notion of “politics of memory”, its main characteristics and manifestations. The article briefly analyzes the goal of creating and main activities of the Ukrainian Institute of National Memory, illustrates implementation of memory’s policy at the regional level through labeling of the local space.

Key words: politics of memory, historical memory, institute of national memory, memory’s places.

Наприкінці ХХ століття у царині гуманітарної політики відбувся вибух зацікавлення проблемою пам'яті. А що це пояснювалося відомими історичними подіями загальнопланетарного й національних масштабів (розпадом біполярної системи міжнародних відносин, проголошенням нових національних держав на пострадянському просторі), фахівці філософії, психології, соціології, політичних наук розпочали вивчення цього феномена, відкриваючи його нові характеристики та особливості. Адже «memory studies» («студії пам'яті») викликають жвавий інтерес науковців, відкриваючи розуміння ключових питань людської поведінки та суспільства загалом. А що пам'ять загалом і пам'ять політична є складним і багатограним феноменом, має досить значний потенціал у сфері застосування у визначальних напрямках суспільного розвитку, її відновлення, формування та конструювання має як позитивні, так і негативні наслідки. Усвідомивши весь потенціал, який містить у собі історичне минуле, його осмислення та інтерпретація, політичні еліти почали активно залучати і використовувати цей компонент у своїй діяльності. Так постало поняття політики пам'яті – один із напрямів функціонування інститутів держави у царині дослідження та конструювання минулого, вироблення спільного бачення тягlosti етнонаціонального буття, етнонаціональних символів і цінностей, етнонаціональної свідомості.

Дослідженням окремих аспектів політики пам'яті в Україні у її різних проявах (з огляду

на ідеологічні, етнічні, конфесійні та інші чинники) активно займаються такі вчені, як В. В'ятрович, М. Гон, А. Киридон, А. Коник, А. Меляков, І. Монолатій, Ю. Опалько. В. Середа, В. Солдатенко, Ю. Шаповал та інші.

Оскільки пам'ять генерує смисли й значення стосовно минулого через свою «змонтованість» в політику, вона раціоналізується і «долучається» до реалізації цілком прагматичних інтересів і цілей влади [4, с. 163]. Найчастіше політика пам'яті розглядається як спосіб підтримання політичними засобами «надчутливості» соціуму до його травматичного досвіду [14]. Так, сучасний російський дослідник О. Міллер, досліджуючи цю проблему, зазначає, що про політику пам'яті «говоримо тоді, коли йдеться про різноманітні практики й норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті». Вчений пропонує виокремлювати «політизацію історії як явище, яке існує здавна й так чи інакше неминуче». Згідно з твердженням О. Міллера, «якщо політика пам'яті може бути більше або менше відкритою для впливу чи діалогу різних суспільних сил та істориків або породжувати нові конфлікти витвореними образами минулого», то історична політика – «це якісно нове, набагато інтенсивніше втручання в трактування історії тієї частини політичної еліти, яка контролює владу на даний момент, для боротьби з внутрішньою опозицією й для досягнення певних цілей в справі «націєтворення», а також для отримання певних переваг в міжнародних відносинах» [3, с. 116]

Українська дослідниця А.Коник розглядає політику пам'яті як вивчення ролі політичного проекту, замовлення на формування та закріплення цінностей, знань про минуле з певною соціально-політичною метою. Як зазначає дослідниця, сутність і призначення політики пам'яті полягає у здійсненні контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над конструюванням знань (уявлень) про минуле. Такий контроль досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), ЗМІ тощо [5, с. 157–158].

Отже, можна узагальнити, що політика пам'яті – це процес конструювання співзвучних настроям епохи (і певним політичним силам) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається й так звана «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. А що у регіональному вимірі це тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території, то пам'ять історична в її регіональному вимірі є надзвичайно складним феноменом суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Відтак, цей феномен включає в себе як матеріальні залишки минулого, так і відповідні символи, міфи, історіографічні уявлення. Кожна історична спільнота, і регіональні спільноти тут не становлять винятку, – це своєрідний мікрокосм, який існує в часі і просторі і на кожному етапі свого розвитку створює знакову систему, яку з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки. Щільність і тривкість історичної пам'яті залежить, на думку Ю. Шаповала, як від ступеня розвитку регіонального соціуму, так і від якості колективного самоусвідомлення, що формується суспільно-політичною думкою [14].

Натомість російський науковець І. Фомін вважає, що політика взагалі і політика пам'яті зокрема мусить володіти певними корінними характеристиками, які і роблять її такою, відрізняючи її від традиції пам'яті, відчуття пам'яті, ритуалів пам'яті або будь-якої іншої «меморіально-патріотичної» діяльності. Зокрема, він пропонує такі ключові характеристики: системність, рефлексивність, раціональність, цілеспрямованість, активний і експансіоністський характер зроблених дій, спрямованість цих дій на перспективу, майбутнє, створення та організація інститутів національної пам'яті в складну багаторівневу стратегію або систему. Окрім цього, необхідним сегментом політики пам'яті є й наявність

механізмів, сучасних і ефективних інструментів реалізації власне цієї політики. Без цих ключових характеристик просто будь-яка діяльність на полі історичної пам'яті не має, за визначенням вченого, повних, вичерпних підстав називатися саме політикою пам'яті [13].

У розумінні українського вченого і громадського діяча В. В'ятровича політика пам'яті має три основні складові: підручник, місця пам'яті та історичний календар. Кожен з цих елементів є надзвичайно важливим та незамінним. Так, підручник історії для більшості громадян – єдина книга про минуле їхнього народу. Тому він мусить містити в собі ті ключові події, які найяскравіше відображають головні ідеї національної пам'яті, формуючи таким чином національну свідомість. Поняття «місць пам'яті» включає в себе окремі споруди, пам'ятники, музеї, заповідники, меморіали, топоніміку. Всі ці елементи є своєрідними «маркерами простору», що створюють певну атмосферу та стають місцями комемораційних заходів. Важливість історичного календаря чудово розуміли в СРСР, де було створено цілу систему свят та відзначень, яка частково побутує й досі. Інший приклад: литовський Центр досліджень геноциду та резистансу, який щорічно готує для різного рівня органів влади країни підбірку дат, що їх слід відзначити протягом року. Таким чином актуалізуються найважливіші історичні події [1].

Незважаючи на уявну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних наративів, у сучасних умовах держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування національної пам'яті. Така сфера діяльності органів влади у політичному та науковому дискурсі отримала усталену назву «державна політика пам'яті», яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті етнопонаціональної спільноти [11]. В інституційному вимірі, тобто державному, політика пам'яті трансформується під впливом зміни ідеології, політичного режиму, а це, в свою чергу, впливає на вписування індивідуальної пам'яті в матриці інституційні (державні). Зміна оціночних формулювань та ставлення до подій минулого з конкретною метою є сутнісною характеристикою інституційної версії пам'яті [4, с. 166].

Державна політика історичної пам'яті у її «неартикульованому» вигляді почала формуватися з моменту розпаду СРСР і постання незалежної України у 1991 р. Пошук відповідної моделі історичного розвитку України спричинив появу державоцентричної, сказати б, україноцентричної візії минулого [11]. Саме тому масова свідомість була орієнтована на артикуляцію проблем українського козацтва, Української козацької держави, українського національного руху XIX–XX ст., української революції 1917–1920 рр., Голодомору, політичних репресій 1930-х рр., насильницької ліквідації українських церков тощо. Саме національно орієнтована історична парадигма стала інструментом легітимації новітньої української держави [4, с. 164]

А що вже традиційно склалося, що цей сектор державного управління в Україні контролювався за безпосереднього керівництва держави і персонально президентів, тому залежав від їхніх особистих поглядів. З огляду на це Ю. Зерній пропонує виділити такі етапи у її становленні: 1) 1991–1994 рр. – роки президентства Л. Кравчука; 2) 1994–2004 рр. – доба двох каденцій Президента України Л. Кучми; 3) 2005–2010 рр. – період президентства В. Ющенка; а з 2010 р. – від моменту інаугурації Президента України В. Януковича.

Найважливішою інституцією з вироблення державної політики пам'яті в Україні став Український інститут національної пам'яті (УІНП), який утворили 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Його основними завданнями визначили: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX ст. та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій [7, с. 47]. Принциповим та ідеологічним завданням УІНП було визначено й розвінчання злочинів двох режимів – радянського і нацистського (окупаційного). Щоправда, з приходом до влади нового президента В. Януковича було

видано відповідний указ про ліквідацію Українського інституту національної пам'яті в статусі органа виконавчої влади й одночасно доручено Кабінету Міністрів України створити новий інститут з тією ж назвою, але вже як науково-дослідну установу при уряді.

Основними завданнями оновленого УІНП стали: наукове й аналітичне забезпечення державної політики з питань національної пам'яті; розроблення в межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій Кабінетові Міністрів України у сфері гуманітарної політики; виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації; науковий і науково-практичний розгляд державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу і соборність; вивчення трагічних подій в історії народів України, участь у вшануванні пам'яті їхніх жертв; залучення до науково-просвітницької, освітянської роботи, пов'язаної з проблемами національної пам'яті [12, с. 53].

Відповідно до нової державної стратегії у царині політики пам'яті було сформульовано й головні параметри діяльності УІНП: науковий, науково-дослідницький, науково-пошуковий, просвітницький. Зокрема встановлено, що ця інституція проводитиме фундаментальні і науково-прикладні дослідження проблем національної пам'яті, пріоритетних з погляду формування української політичної нації, консолідації громадянського суспільства, мобілізації духовних сил народу на державницьку і цивілізаційну діяльність. Організація забезпечуватиме науковий та аналітичний супровід розроблення проектів нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України у сфері політики національної пам'яті, здійснюватиме їх наукову експертизу. До обов'язків УІНП належить й видавнича діяльність, зокрема підготовка фахових публікацій з історичних наук (тематика національної пам'яті), власних досліджень, аналітичних розробок у вигляді монографій, збірників статей, наукових доповідей та звітів тощо; науково-методична допомога спеціалізованим державним установам у створенні музейних експозицій з актуальних проблем історичного минулого України. Відповідно до вимог національного законодавства України, інститут проводитиме пошук, відбір, збереження, науково-практичне використання, оприлюднення найбільш значущих архівних документів, які стосуються боротьби за свободу і незалежність, державотворчих і цивілізаційних досягнень, історичних трагедій українського та інших народів України [12, с. 53–54].

Інша площина, в якій вибудовуються інституційні механізми політики пам'яті, – органи влади на місцях. Адже будучи потужним елементом суспільної свідомості, що має значний вплив на політичні вподобання, орієнтації та активність громадян, політика пам'яті входить у сферу особливого зацікавлення не тільки центральних органів державної влади, але й органів місцевого самоврядування. Так, дослідження громадянської мережі «Опора» засвідчило тенденцію до політизації роботи міських рад. Зокрема, органи місцевого самоврядування виявляли надмірну активність у сфері гуманітарної політики національного рівня, які знаходяться поза їх повноваженнями: реакції щодо позбавлення Степана Бандери звання Героя України, мовні питання, політика пам'яті, наприклад, використання копій Прапора Перемоги та радянської символіки під час святкувань Дня Перемоги 9 травня [8].

Окреслюючи напрями роботи органів місцевого самоврядування у царині політики пам'яті, можна констатувати, що левова частка припадає на вшанування пам'ятних дат героїчного минулого України, а також на маркування місцевого простору. Останнє обумовлюється компетенцією цих органів, адже відповідно до ст. 37 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», підготовка і внесення на розгляд ради питань щодо найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території відповідного населеного пункту, відноситься до самоврядних повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад [2]. У цьому контексті суттєвою проблемою інституційного наповнення політики пам'яті на місцевому рівні є топонімічна політика органів місцевого самоврядування. Відтак однією з її функцій є

реалізація політики збереження пам'яті, за допомогою якої можна вирішувати низку завдань, а саме: зберігати та популяризувати історію населеного пункту (міста, села, селища міського типу) і регіону як серед мешканців, так і гостей; виховувати підростаюче покоління на конкретних прикладах, гідних поваги і наслідування і тощо [6, с. 311]. Разом з цим, ми зауважуємо, що топонімічна політика як різновид політики пам'яті має чимало проблем у її змістовому наповненні і реалізації, а тому потребує прискіпливої уваги як дослідників, так і представників влади і громадянського суспільства на місцях.

Один із важливих напрямів у дослідженнях міської політики пам'яті (котра реалізується органами місцевого самоврядування) полягає у вивченні символічної структури дискурсів про минуле, втілених у різноманітних маркерах та місцях пам'яті. Саме за їхньою допомогою на місто проектується певні образи. Різні моделі минулого – офіційний історичний дискурс, створений правлячою елітою, так само як і альтернативні, створені іншими акторами – вписуються в міський простір за допомогою назв вулиць, пам'ятників, меморіальних таблиць, музеїв, архівів, ЗМІ тощо [10, с. 75].

Для ілюстрації діяльності органів місцевого самоврядування у царині маркування місцевого простору слід проаналізувати маркери та місця пам'яті населеного пункту чи регіону, наприклад, обласного центру Прикарпаття – м. Івано-Франківська. Відразу зауважмо, що наше дослідження символічного простору м. Івано-Франківська було обмежене лише пам'ятниками, які споруджують переважно у місцях, відкритих і доступних для широкого огляду, не лише для увіковічення певної історичної події чи особи, а також нагадуванням про причини/мотиви, чому і ким вони були споруджені.

Церемонія покладання квітів до пам'ятників чи інші комемораційні ритуали покликані не лише утверджувати презентоване ними героїчне минуле, а й метафорично наголошувати на тяглоті історичного минулого кожної етнонаціональної спільноти. Їхнє завдання – постійне відтворення колективної (групової) пам'яті. Оскільки пам'ятники відіграють суттєву роль у репрезентації і легітимізації панівних ідеологій та історичних моделей минулого, у такий спосіб міський простір стає підпорядкованим політиці пам'яті домінантної групи, яка прагне запровадити контроль над ним завдяки уніфікації символічної репрезентації історичного минулого та вилученню чи маргіналізації інших «пам'ятей» і символів. Водночас не домінантні групи, якщо їм не дозволено відкрито маркувати свою присутність у міському просторі, використовують різні стратегії опору (від пасивного неприйняття і переозначення до актів вандалізму), щоб «висловити» своє бачення минулого. Адже політика пам'яті і комемораційні стратегії охоплюють не лише спорудження пам'ятників, а також деконструювання чи (пере)означення усіх символів, що репрезентують попередні режими і суперечать новому історичному метанаративові. Цей процес охоплює не лише активне забування, а й пригадування [10, с. 75–76].

Процес ідеологічної деколонізації пам'яті від радянського минулого часто набував форми руйнування чи переозначування найпомітніших символічних маркерів. У багатьох містах після проголошення незалежності України радянські пам'ятники вибірково зносили [10, с. 78]. Так обласний центр Прикарпаття Івано-Франківськ не став винятком. Спочатку було демонтовано пам'ятник В. Леніну (1990), а згодом й «квазітехнічні» пам'ятники (танки Т-34, ракету біля вірменського костелу, літак Гагаріна); завершився цей процес демонтажем пам'ятника членам КПЗУ братам (Петро, Василь, Дмитро і Степан) Майданським, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Натепер з-поміж пам'ятників радянського періоду збереглися Монумент слави, Обеліск (з нього була знята лише червона зірка), пам'ятник поблизу адмінбудинку Івано-Франківської міськради та ОДА, а також погруддя Т. Шевченка та І. Франка [9].

На прикладі цих меморіалів (дослідження політичної складової ще попереду – у порівнянні з іншими західноукраїнськими обласними центрами) також можемо простежити необхідність розрізнення між локальними і етнічними акторами у політиці пам'яті міста. На загальнонаціональному рівні офіційна влада скоріше намагається перетворити «старі»

радянські свята (День Перемоги як центральне свято) на нові українські і так зняти конфлікт між радянською історичною ідентичністю та новою українською лояльністю. Проте паралельно з ними постали нові пам'ятники, що героїзують міф про борців ОУН-УПА, який є важливою складовою регіональної моделі українського національного минулого та колективної пам'яті мешканців Західної України. [10, с. 79]

Видимим втіленням практики символічного маркування міського простору було спорудження 14 нових пам'ятників упродовж 17-ти років. Найбільша частина новоспоруджених монументів присвячена українським історичним діячам чи подіям. Зокрема, у місті спорудили пам'ятники та пам'ятні знаки українським письменникам і поетам: Івану Франку, Василю Стефанику (1995), Тарасу Шевченку (2011); громадсько-політичним діячам: В'ячеславу Чорноволу (2007), Степану Ленкавському (2010), Степану Бандері (2009); пам'ятник на честь проголошення ЗУНР (який містить барельєфи Євгена Петрушевича, Дмитра Вітовського, Льва Бачинського і Костянтина Левицького) (2004), Євгену Коновальцю (2012), Пилипу Орлику (2012).

В Івано-Франківську також були зведені монументи, присвячені жертвам нацистського і радянського режимів: «Страченим українським націоналістам» (2003), борцям за волю України (2003) та пам'ятник жертвам нацизму (2011). Останній адресований жертвам загалом, не вирізняючи окремих етнонаціональних спільнот [9].

Короткий аналіз особливостей встановлення пам'ятників у м. Івано-Франківську у новітній час свідчить про тенденцію переваги артикуляції героїчно-національної минувшини у міському просторі. До того ж, цей процес демонструє не тільки активне залучення органів місцевого самоврядування до історичної пам'яті та її інституційне оформлення і матеріалізований вияв, а й конструювання політики пам'яті на основі образу конкретного міста та збірної/окремленої ідентичності його містян.

Підсумовуючи, зазначимо, що політика пам'яті є надзвичайно потужним засобом, який впливає на світосприйняття особи й громадянина, зумовлюючи високий мобілізаційний потенціал. Будучи феноменом, що торкається, перш за все, ірраціонального компоненту людської особистості, вона може поставати як консолідаційний елемент, так і дезінтеграційний, маючи навіть потенціал для розпалення ворожнечі всередині соціуму чи груп. Саме тому сучасні регіональні еліти України мусять зрозуміти, що політика пам'яті не повинна бути «грою з минулим» для досягнення власних цілей, а тим елементом, який об'єднує українське суспільство та сконструює етнонаціональну свідомість та місцевий патріотизм.

Список використаних джерел і літератури

1. В'ятрович В. Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові [Електронний ресурс] / Володимир В'ятрович. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/volodimir-v-yatrovich/_yakoyu-povinna-buti-politika-nacionalnoji-pam-yati-tri-skladovi/410462
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page2>
3. Киридон А. М. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність» / А. М. Киридон // Чорноморський літопис. – 2010. – № 2. – С. 116–120.
4. Киридон А. «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів / Алла Киридон // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 161–170.
5. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури / Анастасія Коник // Вісник Львів. у-ту. – 2009. – Вип. 32. – С. 153–163.
6. Меляков А. В. Топонімічна політика органів місцевого самоврядування в Україні / А. В. Меляков // Теорія і практика державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2012. – Вип. 2 (37). – С. 311–319.

7. Опалько Ю. В. Взаємодія громадських організацій з органами влади у реалізації державної політики пам'яті / Юрій Володимирович Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 42–49.
8. Опора оцінила особливості місцевого самоврядування у 15 регіонах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://opora.ua/news/1156-100-dniv-dijalnosti-chy-bezdijalnosti-miskyh-rad-rezultaty-gromadskogo-monitoryngu-v-15-mistah-ukrajiny>.
9. Пам'ятники Івано-Франківська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/>
10. Серета В. В. Місто як lieu de Mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова / В. В. Серета // Вісник Львів. у-ту. Сер. Соціологія. – 2008. – № 2. – С. 73–99.
11. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка [Електронний ресурс] / І. Симоненко. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/269>
12. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення // В. Солдатенко // Вісник НАН України. – 2011. – № 12. – С. 52–63.
13. Фомин И. Вспомнить все: политика памяти в РФ как реальность и необходимость [Електронний ресурс] / Иван Фомин // Сократ. – 2010. – № 2. – Режим доступу : <http://socrat-online.ru/page/vspomnit-vse-politika-pamjati-v-rf-kak-realnost-i-kak-neobhodimost>
14. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. [Електронний ресурс] / Юрій Шаповал. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797>